

In beweging

kwartaalblad van De Christengemeenschap
Advent 2005

Kerkmuziek in de Christengemeenschap

In beweging

kwartaalblad van De Christengemeenschap
10e jaargang nr. 1, Advent 2005

Inhoud van dit nummer

Van de redactie 1
Advent 1
Kerkmuziek in de Christengemeenschap 2
KMB 14
De Twaalf Apostelen 17
Bestuur en instellingen 20
Berichten uit de gemeenten 25
Allerlei 25
Boeken 28
Internationaal 29
Aankondigingen 31
Gestorvenen 32
De gemeenten en hun geestelijken 33

Redactie

Bastiaan Baan, Otilia Broekers, Jolanda van Dam, Marianne de Nooij, Silvia Rigtters

Redactie-adres

In beweging, p/a J. van Dam, Kerklaan 109,
1241 CL Kortenhoef, tel.: 035-6565556
e-mail: jolandavandam@zonnet.nl
Ook voor inlichtingen over abonnementen

Financiën

Jolanda Gevers Leuven, tel.: 030-6922260
Jos van Damme, tel.: 0318-416079

Advertenties

Bureau Rob Tuk, tel.: 033-4564348

Druk

Drukkerij De Appelbloesem Pers, Amsterdam

Kopijdata:

Adventnummer: 15 februari 2006

Paasnummer: 15 april 2006

Kopij graag aanleveren per e-mail

(jolandavandam@zonnet.nl) of op diskette
(Word of Wordperfect), voorzien van corres-
pondentieadres en telefoonnummer.

De redactie behoudt zich het recht voor inge-
zonden kopij in te korten of niet te plaatsen.

Illustratie omslag: Zwijgende Muziek, 1955.
Eduardo Chillida, Kunstmuseum Basel

De Christengemeenschap
in Nederland en België
Adressen (geen postadres)
en tijden van diensten

M=mensenwijdingsdienst, K=Zondagsdienst voor de
kinderen, Info: gezien onregelmatigheid navraag nodig.

Alkmaar, Oude Kanaaldijk 9, 072-5613144, bgg 0229-
242121 M zo 10, do 10, za 8 (info), K zo 9 (info)

Amsterdam, A.J. Ernststraat 869, 020-6420769

M zo 10, di 7, wo 8, do 9, za 9, K zo 9.30

Antwerpen, H. Consciencelaan 107, Mortsel, 03-8305860

M zo 10, wo 7, do 10 (info), vr 9.30, K zo 9.15 (info)

Arnhem, Brugstraat 5, 026-4433953/0575-516470

M zo 10 (info), K zo 9.30 (info)

Den Haag, Groot Hertoginnelaan 2, 070-3634898

M zo 10.15, wo 10, do 8, vr 10.30 (info), K zo 9.30

Driebergen, Rijsenburgselaan 2a, 0343-531685

M zo 10.30, do 9.30, K zo 10

Eindhoven, Dorpstr 122, Veldhoven, 040-2451134

M zo 10.45, wo 9.30, vr 9.30 (info) K zo 10 (info)

Gent, zie Antwerpen

Het Gooi, Leeuwenlaan 40, 's-Graveland 035-6935774

M zo 10, wo 9 (info), K zo 9.30 (info)

Groningen, Lauwersstraat 3, 0592-347059

M zo. 10.30 (info), do 10.00 (info), K zo. 10.00 (info)

Haarlem, zie Amsterdam

Leeuwarden, Droevendal 9, 058-2151708

M zo 10.00 (info), do 9.15 (info), K zo 9.30 (info)

Leiden, Vestestraat 39-49, 071-5121459

M zo 10.30 (info), za 10.30 (info), K zo 10.00 (info)

Meppel, Catharinastraat 44, 0522-259020,

M zo 10.15 (info), K zo 9.45 (info)

Middelburg, Lange Noordstr. 62, Middelburg,

0118-591628 M zo 10 (info) K zo 9.15 (info)

Rotterdam, Lumeystr. 33, 010-4662586

M zo 10.30, di 9.30, vr 7.30, K zo 10.00

West-Brabant, Minckelersstraat 27, Breda,

076-5656025 M za 9.30 (info)

Zeist, van Tetslaan 4, 030-6913868, bgg 6921173

M zo 10.30, di 8, wo 9, vr 10.00 (info), za 9,

K zo 9.45

Zutphen, Badhuisweg 27, 0575-541288, bgg 0575-

528875 M zo 10.30 (info), do 9.15 (info), za 9.00 (info)

K zo 10 (info)

Landelijk secretariaat: 070-3451506

Groot Hertoginnelaan 4, 2517 EG Den Haag

E-mail: secretariaat@christengemeenschap.nl

Van de redactie

De portrettenreeks is met 'De Christengemeenschap wereldwijd' in het vorige nummer afgerond. Maar helemaal 'portretloos' is dit nummer niet: er is een vertaling van het 'portret' van Vicke von Behr, onze nieuwe aartsbewindsdrager, uit Die Christengemeinschaft opgenomen.

Advent is het begin van het kerkelijk jaar. Een goed moment om de eerste van een reeks van themanummers van start te laten gaan, te beginnen met de kerkmuziek in de Christengemeenschap. Voor veel mensen geen gemakkelijke muziek: je kunt er niet bij wegdromen. En dat is ook niet de bedoeling. Over het hoe en waarom van de cultische muziek kunt u lezen op de volgende bladzijden.

Verder vindt u twee inhoudelijke artikelen: het eerste deel van een serie van zeven 'korte schetsen' over de Apostelen door Marieke Anschütz en een artikel van Ton Besterveld over de letters KMB, die in de kersttijd boven het altaar hangen.

De lijst van geestelijken zoals we die ieder jaar met Advent publiceren, ontbreekt ook dit keer niet.

Otilia Broekers

Advent

Waar sta je voor?

Zou je dat durven vragen aan een pasgeborene?

Al heb je nog zo stil en aandachtig geprobeerd waar te nemen wie dit kind is en wie hij worden wil: het blijft vooralsnog een geheim waar hij later zelf een antwoord op moet geven.

De volwassenen die zich bij hem betrokken voelen, kunnen hem echter wel helpen bij zijn wording, bij het vervullen van zijn levensopdracht. Hopelijk zullen zij standvastig achter hem staan om dit proces te begeleiden.

Zou dit ook zo kunnen gelden voor de toekomstige vervulling van het wereld ideaal, waarvan gesproken wordt in het epistel van Advent?

Daarin wordt de mens opgeroepen om te worden...

Dat ideaal is als belofte, als kiem aanwezig.

Het kan als goddelijke stem hoorbaar en voelbaar worden in het mensenhart. We kunnen het horen en innerlijk meespreken als wij met de priester voor het altaar 'staan'.

Els IJsselmuiden

Kerkmuziek in de Christengemeenschap

Er zit muziek in...

*Op de omslag van dit nummer staat een afbeelding van een sculptuur van de Baskische beeldhouwer Eduardo Chillida (1924-2002). Het is gemaakt van ijzer: hard en onbuigzaam. Wat heeft dit kunstwerk met muziek te maken, zult u zich verwonderd afvragen. Er is vuur en kracht nodig om dit ijzer, deze stugge massa, in vorm te smeden. Het is als de tonen die de cultus begeleiden: ze zijn weerbarstig materiaal, de klanken worden in het 'vuur' van het enthousiasme beklonken; componeren is noeste arbeid, er is 'kracht' voor nodig. En dan staan tonen 'bevroren in bolletjes en stokjes' op de notenbalk in 'klinkende eenzaamheid'... Het beeldhouwwerk heet 'Zwijgende muziek'. Chillida zegt hier zelf over: 'Ik zie het als muziek, als muziek in de ruimte die uit delen ijzer bestaat in plaats van klanken, maar die op hetzelfde beginsel gestoeld zijn; de muziek maakt gebruik van haar mogelijkheden in de tijd en ik benut de ruimte'. Hij werd geïnspireerd door een strofe uit het gedicht *Cántico Espiritual*, een samenspraak tussen de ziel en Christus, van de Spaanse mysticus San Juan de la Cruz (1542-1591):*

*de geluidloze muziek,
de klinkende eenzaamheid,
het maal dat verkwikt en doet beminnen*

De 'bevroren bolletjes en stokjes', de zwijgende muziek, komen in de dienst, het maal dat verkwikt en doet beminnen, tot leven...

Achtereenvolgens komen verschillende mensen aan het woord die de muziek in de cultus belichten. Allereerst wordt de organisatorische kant beschreven, dan vertellen componisten over hun werk en schrijft de heer Vermeer over Maria van Ebberhorst Tenbergen. Tussendoor laten we een aantal musici aan het woord. Besloten wordt met de stukken over het nieuwe orgel te Alkmaar en het Muziekarchief waar de 'zwijgende muziek' bewaard wordt.

De Landelijke Muziekgroep

door Marianne de Nooij

Zo'n vijftig jaar geleden ontstond in de Christengemeenschap de behoefte om de belangen van de muziek voor de cultus niet alleen plaatselijk maar ook landelijk te behartigen en werd er een landelijke muziekgroep gevormd. In de jaren '80 kwam de Duitse student Frank Berger naar Nederland. Hij was van jongs af aan met de Christengemeenschap en de cultische muziek vertrouwd. Naast zijn studie kerkmuziek werkte hij intensief samen met de

landelijke muziekgroep. Een eerste zichtbaar resultaat van deze samenwerking was de blauwe bundel met gemeenteliederen voor de mensenwijdingsdienst. Frank werd landelijk cantor in deeltijd, componeerde ondermeer voor de mensenwijdingsdienst, bezocht de gemeenten en probeerde begrip te kweken voor de nieuwe muziek in de cultus, die voor de leek niet altijd zo gemakkelijk toegankelijk is. Toen hij eind jaren '80 gevraagd werd om cantor te worden in Berlin, was er niemand die deze functie van hem kon overnemen. Hoe nu verder? De Landelijke Mu-

ziekgroep besloot zijn werk voort te zetten en uit te bouwen. Er werden driemaal per jaar op zaterdag studiebijeenkomsten gehouden. Een enthousiaste groep van zo'n 35 musici uit het hele land kwam in Amsterdam bijeen om samen aan het jaarthema te werken dat de landelijke muziekgroep had gekozen en voorbereid; deze thema's werden later uitgewerkt in de uitgave 'Let er dan op hoe gij luistert' (zie ook de boekbespreking verderop in dit nummer).

'Bij de landelijke vergadering van penningmeesters werd een aanvraag ingediend om het budget voor de cantor toe te wijzen aan de muziekgroep. Daarmee werden we een landelijke instelling met een eigen penningmeester, die samen met de groep eens per jaar verantwoording aflegde aan het Landelijk Bestuur', vertelt Katarina Knijpenga, vroeger musicus en nu geestelijke in de gemeente Amsterdam. 'Er kwam een reglement, waarin ondermeer de Liedgroep en het Muziekarchief als organen van de Muziekgroep beschreven werden. In de jaren negentig liep de deelname aan de studiedagen terug, maar jonge mensen namen nieuwe initiatieven: de landelijke korendagen en een nieuwsbrief. Die korendagen, over "Eenheid en verscheidenheid" (Amsterdam 2002), "Lofzang" (Zutphen 2003) en "Beurtzang" (Den Haag 2004), waren echt feestelijke evenementen.' Rond de eeuwwisseling dunde de Landelijke Muziekgroep uit en viel in 2002 geheel stil. Vanuit de synode werd het gestrande schip

weer vlot getrokken. Aan nieuwe mensen werd gevraagd om niet zomaar het hele pakket van het verleden op te pakken, maar vanuit eigen kracht op een nieuw spoor verder te werken aan vernieuwing van de muziek. De groep bestaat nu uit drie musici: Ine Blom (voorzitter), Jan Sierksma, Marijke van Wageningen en de geestelijken Katarina Knijpenga en Marjolein te Pas; penningmeester is Tom Rosenberg. Wouter Laga (België) is de contactpersoon voor de muziek in de cultus op internationaal niveau. Sinds ruim een jaar is er weer een Liedgroep en Jan Verdonk verzorgt het Muziekarchief in Amsterdam. De Landelijke Muziekgroep vergadert gemiddeld tien keer per jaar. Zij organiseert de landelijke koren- en muziekdagen, onderhoudt het contact met de componisten en de musici in de gemeenten en is aanspreekbaar voor alle vragen betreffende de cultische muziek. Elk jaar wordt een thema gekozen, waaraan tijdens de vergaderingen muzikaal-inhoudelijk wordt gewerkt. 'Het aarde-element in de cultische muziek was dit jaar ons thema', vertelt Marijke van Wageningen. 'We hadden de behoefte om juist bij de muziek als "hemelse" kunst aandacht te besteden aan het element van de aarde.' De muziekgroep behartigt naast de cultische muziek ook de ontwikkeling van nieuwe instrumenten voor de cultus. In de gemeente Alkmaar werd een speciaal voor de diensten gebouwd orgelpositief geplaatst. Dit instrument, dat in plaats van de gebruikelijke A 440Hz op de A 432 Hz ge-

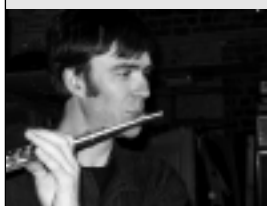
Reinier Steinbuch (organisatie-adviseur, 39 jaar, lier, gemeente Eindhoven): 'Achtien jaar geleden vroeg Lidwien van Geffen mij om eens mee te gaan naar de mensenwijdingsdienst. Ik heb toen een keer lier gespeeld bij een doop en daarna volgde de rest. In de dienst gaat het niet om een muzikale podiumprestatie, maar om het ondersteunen van het sacrament. Wanneer ik muziek maak, kan ik niet helemaal "mee" in de dienst, ik moet wakker zijn om op het juiste moment te spelen. Dan merk ik dat muziek maken ook een offer is. Het leren kennen van de Christengemeenschap-muziek heeft voor mij een hele nieuwe wereld geopend en inspireert mij in mijn manier van spelen buiten de diensten.'

stemd is, was voor de Muziekgroep aanleiding om zich intensief met de kwaliteit van deze lage stemming bezig te houden. Deze wordt als rustgevend en lichaamseigen ervaren.

Doorlaatbaar

Waar gaat het om bij de muziek in de cultus? Katarina Knijpenga: 'Het beleven van de dienst, het luisteren naar de woorden en de woordstroom roept een antwoord op en wordt door de componist vertaald in muziek. Deze stelt zich volledig dienend op. Het spelen in de dienst vraagt van de musicus een grote innerlijke activiteit, waarmee hij zijn tonen in de stroom van de dienst invoegt.' Ine Blom: 'De oude mis werd gezongen. Het muzikale element was een rechtstreeks vertolken van het woord. In de protestantse kerk raakte dit gescheiden en werd in het samen zingen gemeenschapsvorming mogelijk. De muziek van de 20e eeuw is niet zonder meer voor iedereen toegankelijk. Er is vaak uitleg nodig en kennis, wil je tot deze muzikale taal een verhouding krijgen. Die muziek wil niet alleen op een nieuwe manier gespeeld, maar ook beluisterd worden. Dan ervaar je haar kracht en schoonheid. Je wordt erdoor geraakt en kunt de dienst in een diepere laag van jezelf beleven.' In de hedendaagse muziek worden grenzen verkend, soms zodanig dat de muziek nau-

welijks meer te verdragen is en tot fysieke pijn kan leiden. In de muziek van de Christengemeenschap worden ook grenzen verkend, maar dan op het spirituele vlak. Muzikale fenomenen als toon, interval, samenklank, drieklank, hoogte en laagte worden van binnenuit nieuw geschapen. Kun je in het gebied van het hoorbare ook het onhoorbare ervaren? Als je een kwint speelt, dan moet je die natuurlijk zuiver neerzetten, maar de kwint heeft tegelijkertijd een innerlijke balans waarin onder- en boventoon met elkaar in evenwicht zijn; de kwint rust in zichzelf en zo kan in de kwint de vrede in de ziel onhoorbaar meespreken doordat je je in die kwaliteit begeeft. Katarina Knijpenga: 'Door componisten in de Christengemeenschap worden deze grenzen in de ontwikkeling van de moderne muziek behoedzaam verkend. Dan word je spaarzaam in het gebruik van je middelen. Het is belangrijk dat de muziek onversterkt wordt gespeeld, zodat de klankkwaliteit helemaal tot z'n recht komt. De musici beoefenen in de diensten een luisterend spelen in doorlaatbare tonen. Dat is een heel andere instelling dan bij een concert in een concertzaal. Jaren geleden gaf Yehudi Menuhin als toegift een heel eenvoudig stuk. Hij speelde het echter volledig toegewijd en doorlaatbaar voor de onhoorbare geestelijke dimensie van de muziek. Grote musici durven dit weer.'

Wouter Laga (dwarsfluitdocent en vrijeschool leraar, 38 jaar, dwarsfluit, gemeente Antwerpen): 'Op de jeugdkampen kreeg ik als jong staflid het dirigeerstokje en heb ook jarenlang op die manier voor de cultusmuziek gezorgd. Na mijn opleiding werd ik uitgenodigd om toe te treden tot de Landelijke Muziekgroep en de Landelijke Liedgroep. Op dit moment ben ik nog steeds voor de LMG gemandateerd lid van de internationale kring van musici en priesters die de internationale conferenties voorbereidt. In 2006

plannen we er een in Stuttgart en voor 2008 is er sprake van Alkmaar! De laatste jaren is er een voortdurende verjonging in deze kring aan het gebeuren. Solo speel ik hoofzakelijk de muziek van Reubke. Ik mag echter heel graag samen musiceren met anderen. Wanneer er een goed muzikaal contact ontstaat, durven we te oefenen in het improviseren. Dit lijkt mij de muziek in de toekomst in de cultus van de Christengemeenschap.'

Joris Boon (cellist, 58 jaar, cello, gemeente Driebergen): 'Op het podium ben je helemaal verbindingsman tussen de componist en het publiek, je wilt je publiek laten meeleven, genieten, ontroeren. In de dienst heb je met meer verbindingen te maken: tussen de delen van de dienst, met de priester, met de geestelijke wereld. Die bemiddelende functie is heel duidelijk en ook heel opvoedend voor een musicus. Behalve elektronische instrumenten acht ik geen enkel instrument ongeschikt voor het spelen in de dienst, als het maar integer bespeeld wordt, liefst met zo min mogelijk vibrato. Dat laatste is namelijk een heel prachtig individueel expressiemiddel, maar zonder vibrato kom je veel dieper in de toon en in het samenspel meng je mooier met je medespelers.'

In de werkplaats van de Landelijke Liedgroep

door Silvia Rigters

De Landelijke Liedgroep komt iedere twee maanden bij elkaar. Dit keer was het bij Bastiaan Baan thuis. We werden ontvangen met koffie en thee en maakten kennis met de groep: behalve Bastiaan collega geestelijke Marjolein te Pas en de musici Ingrid Deij, Ingrid Abas en Eva Mees. Marjolein zit er als vertegenwoordiger van de Landelijke Muziekgroep. Ingrid Abas was er voor de tweede keer, en zal inmiddels zijn toegetreden. De Liedgroep heeft een enerverende geschiedenis achter de rug. Zij is ontstaan in de jaren '80 uit de Landelijke Muziekgroep, maar moest in het jaar 1990 door gebrek aan mensen weer opgaan in dezelfde groep. Tussen 1982 en 1987 was Frank Berger cantor en componeerde samen met de Liedgroep veel voor de mensenwijdingsdienst. Het Nieuwe Testament werd uitgedroogd op bruikbaar materiaal en Duitse liederen werden vertaald en aangepast. Toen Frank Berger naar Berlijn vertrok, werkte de liedgroep verder met een andere bezetting. Ingrid Deij en Petra Rosenberg schreven veel nieuwe liederen. In 1999 stapten zij eruit, wat tot gevolg had dat de Liedgroep in 2000 werd opgeheven. Het werk stond stil. Pas in juni 2004 klonken er stemmen om de Liedgroep weer op te zetten: op dezelfde avond dat Ingrid en Bastiaan tijdens een fietstocht hierover spraken, hadden merkwaardig genoeg ook de geestelijken Ka-

tarina Knijpenga en Harry Buisman het erover dat er weer een Liedgroep moest komen.

De Liedgroep "oude stijl" werkte net zolang aan een lied, tot zij er een stempel van goedkeuring aan kon geven. De nieuwe Liedgroep stelt zich open voor alles wat aan liederen heren der in het land ontstaat. De groep is nu veel meer op zoek naar wat er binnen de gemeenten graag wordt gezongen. In de loop der jaren leken de Duitse teksten en ook de bijbelteksten minder geschikt. Nu zijn de teksten uit de mensenwijdingsdienst een inspiratiebron. Het lied gaat ook een eigen weg: de teksten moeten door ons heen gaan. In het verleden probeerde men vaak iets nieuws. Soms ging men daarin ook wel eens te ver, bijvoorbeeld met het experimenteren met het 12-tonen stelsel. Dit was vervolgens niet te zingen. Het componeren is een spanningsveld tussen het oude vertrouwde en de té grote vernieuwing. Een enquête die alle musici hebben ingevuld, heeft veel bijgedragen om hier helderheid in te krijgen: 'Met die informatie kunnen we zeker nog vijf jaar verder', zei een lid van de Liedgroep. De nieuwe liederen die gecomponeerd zijn, gaan eerst een 'kweekvijver' in: in de gemeenten worden ze uitgetest. Na een evaluatie worden ze aan de Synode voorgelegd.

Op deze ochtend werd er onder andere gewerkt aan een Kerstlied in twee versies. Iedere versie werd eerst drie maal achter elkaar gezongen. Daarna volgde een intens luiste-

rende, zoekende stilte. Vervolgens werden de ervaringen uitgewisseld. De eerste versie werd door iemand als 'maatstreeploos' ervaren, de tweede ritmischer. Een ander hoorde sterk een vierkwartsmaat karakter in het eerste stuk, en vond het tweede dynamischer en meer stromend. Zo ging het een tijdje door. Al zingend, luisterend en overlegend werden de tekst en de muziek aan elkaar aangepast.

Het kwam er zeer op aan dat het juiste woord op de juiste toon gezongen werd. Het was een bijzondere belevenis om het scheppingsproces van een compositie in de Liedgroep van nabij mee te maken.

Tussen het werk door werd ook af en toe heerlijk gelachen en na afloop van de bijeenkomst genoten we van een smakelijke lunch met aardbeien en veel suiker.

Godelieve Meijer (*lerares eurutmie, 54 jaar, dwarsfluit, gemeente Amsterdam*): *'In de tijd dat mijn kinderen nog klein waren was ik beroepsfluitist. Ik speelde met heel veel plezier in orkesten en had gedurende twintig jaar veel leerlingen. Na mijn eurutmie-opleiding begon er een nieuw leven en fluit studeren was er niet meer bij. Maar toen in de Andrieskerk de bezetting van musici wat dun werd, sprong ik in. De muziek in de dienst is eigenlijk een onmisbare kwaliteit, maar dient een zekere objectiviteit te hebben; stemming en gevoel mogen wel klinken, maar zo, dat het je zowel raakt als vrijlaat. Dan kan een schaal ontstaan waarin we kunnen ontvangen, van waaruit we kunnen offeren.'*

Sleutelen en schrappen

door Judith van der Bend

De bijeenkomst van de Landelijke Liedgroep is voorbij en we praten verder met Eva Mees en Ingrid Deij over hun composities die in de dienst worden gespeeld en gezongen. Maar hoe ontstaat deze muziek eigenlijk?

Ingrid is fluitiste en heeft ook schoolmuziek gestudeerd. Het componeren kwam pas later, vanaf 1987. Zij werkt bij het componeren van liederen vaak met eigen teksten. 'Ik leef ermee totdat me iets invalt. Dat gebeurt soms na de dienst, maar ook wel tijdens de afwas of wanneer ik de hond uitlaat. Met een enkel motief begin ik te sleutelen. Vaak moet ik het een tijd weggleggen; soms is het goed om helemaal opnieuw te beginnen.' De wisselwerking met de Liedgroep is voor haar heel belangrijk. Muziek gaat altijd eerst 'door de dood heen': zij wordt bevroren 'in bolletjes en stokjes' (het notenschrift -red.). Pas in het zingen, spelen en luisteren komt muziek weer tot leven. 'Het is al-

tijd spannend als ik de compositie voor het eerst gespeeld of gezongen hoor. Dat is het moment van de waarheid.' De inbreng van de anderen maakt het lied ook minder persoonlijk. Wanneer het dan voor het eerst in de dienst klinkt, wordt er weer een dimensie aan toegevoegd. Het gemeentelied is 'het gewaad voor de stroom die uit de gemeente komt', meent Ingrid. Het lied na het offer is als een voertuig van de offerkracht uit de gemeente die met de wierook mee omhoog gaat; het communilied is een uiting van dank, instemming en erkenning. Eva ziet een overeenkomst met de koralen in de Passionen van Bach: ook de gemeenteliederen zijn voor haar een uiting van de zielenstemming van de gemeente. Voor de (meestal instrumentale) muziek die aan begin en eind van de dienst en na het Credo en het Onze Vader wordt gespeeld is niet de gemeente verantwoordelijk, maar één of meerdere musici, al karakteriseert Eva de musicus als 'stemminggevend voor de gemeente.' De stemming van de feesttijd moet echter ook hoorbaar zijn in de muziek. Ingrid

ziet de cultische muziek als een gaan over de drempel naar een nieuwe ruimte. Zij componeert bij voorkeur voor een bepaald instrument. Wat kan dit instrument wat een ander instrument niet kan?

Eva daarentegen schrijft graag muziek die op verschillende instrumenten gespeeld kan worden. Zij heeft viool en compositie gestudeerd, maar deze opleidingen betitelt ze als 'een rugzak die ik moet vergeten als ik componeer'. Ze studeerde ook muziektherapie en in die tijd begon ze te componeren voor patiënten. 'Anders had ik nooit muziek voor de cultus kunnen maken.' Ongeveer 15 jaar geleden begon ze met composities voor de Christengemeenschap. Eva componeert vooral 's nachts en eerst

zonder woorden. De composities hebben een bepaalde ondersteunende taak in de dienst; ze mogen ook niet te lang zijn. 'Componeren is ook schrappen.' Dat wil niet zeggen dat de muziek niet mooi mag zijn. Ontroering mag er zijn, maar zonder sentimentaliteit. Wanneer Eva over componeren spreekt, dan is niet alleen de componist maar ook de beeldend kunstenaar in haar aan het woord. Ze spreekt over 'schetsen op papier' en 'in de vorm boetsen'. Muziek en beeldende kunst werken over en weer bevruchtend, vindt ze.

Muziek improviseren gebeurt heel af en toe, in vrijere situaties, zoals bij een avonddienst. Ingrid is daar enthousiast over: 'Je hoort het, speelt het en er zit niets meer tussen.'

Maria Elisabeth van Ebbenhorst Tengbergen

pionier van cultische muziek in de Christengemeenschap

door J. Vermeer

Het was op 16 juli van dit jaar vijfentwintig jaar geleden dat Maria Elisabeth van Ebbenhorst Tengbergen op de leeftijd van vijfennegentig in Zeist overleed in het verzorgingshuis Valckenbosch. De auteur van deze bijdrage heeft zich gerealiseerd, dat Maria van Ebbenhorst Tengbergen met haar speciaal voor de cultus gecomponeerde pianomuziek de Christengemeenschap in haar begintijd in Nederland een grote dienst heeft bewezen. Immers, de mensenwijdingsdienst werd toen vaak gecelebreerd in primitieve omstandigheden in gehuurde lokaliteiten of zelfs bij particuliere personen aan huis, waar dan vaak wel een piano aanwezig was. Ook heeft zij liederen met pianobegeleiding gecomponeerd, geschikt om in de kinderdienst gezongen te worden, een aantal op teksten van pionierpriester Walter Gradenwitz. In het boekje *Vijftig jaar religieuze vernieuwing - Herinneringen van vrienden* (voor leden van de Christengemeenschap in oktober 1976 uitgegeven onder redactie van

J. Knijpenga) komt haar naam slechts zeer terloops ter sprake in de bijdrage van Zuster A. Koch, de eerste directrice van Huize Valckenbosch, echter niet met betrekking tot haar composities. De auteur is daarom van mening dat de Christengemeenschap toch wel een bescheiden hommage aan deze componiste verschuldigd is.

Ine Blom (muziklerares, 49 jaar, alt- tenor- en basblokfluit, gemeente Rotterdam): *'Op een podium wil ik presteren en succes oogsten, maar in de dienst wil ik onderdeel van de cultus zijn, dienstbaar zijn aan het geheel, de gemeente helpen van het ene deel van de dienst naar het andere te komen. Ik ben opgegroeid met kerkelijke muziek, mijn vader was kerkorganist. Maar kerkelijke muziek is nog geen religieuze muziek. Als de organist een staaltje van zijn kunnen laat horen, heeft dat voor mij niets met religie te maken. Mijn vader speelde gelukkig heel bescheiden. Door het zelf spelen ben ik me juist van die andere kant van de muziek, zeg maar de binnenkant, bewust geworden.'*

Maria Elisabeth van Ebbenhorst Tengbergen stamde uit een geslacht van Gelderse notabelen, dat verschillende geleerden en hogere ambtenaren heeft voortgebracht. Haar vader, Hendrik Johan van Ebbenhorst Tengbergen was van beroep ontvanger der directe belastingen. Hij trouwde in 1877 in Haarlem met Susanna Maria Gerlings, geboren aldaar in 1853. Zijn beroep bracht mee dat hij zeer frequent van standplaats wisselde. Daardoor kwamen hun zeven kinderen in zeer verschillende plaatsen ter wereld. Maria Elisabeth was hun vijfde kind en werd geboren in Hoorn (NH) op 11 juli 1885.

Zoals zij zelf vertelt in een bewaard gebleven korte autobiografie, erfde zij haar muzikale aanleg van moeders kant. Haar eerste pianolessen kreeg zij al op jonge leeftijd van haar tante en naamgenote Maria Elisabeth Gerlings, die pianiste en organiste was. Na het overlijden van Maria van Ebbenhorst Tengbergen in 1980 heeft haar naaste familie haar muzikale nalatenschap overgedragen aan de violist en musicoloog Willem Noske. Diens archief betreffende Nederlandse componisten is later ondergebracht in het Nederlands Muziek Instituut (NMI), onderdeel van de Koninklijke Bibliotheek, in Den Haag.

Uit genoemde autobiografie blijkt dat haar leraren achtereenvolgens waren:

- tante Maria Elisabeth Gerlings
- Jean Baptiste de Pauw
- Steven van Groningen (nog leerling van Frans Liszt geweest)

- Sem Dresden, voor harmonie en compositie
- Wilhelmina ter Huppen, voor contrapunt.

In 1904 deed zij op 4 augustus in Den Haag examen en werd aan Mejuffrouw Maria Elisabeth van Ebbenhorst Tengbergen te Leiden toegekend het DIPLOMA § 1.A. PIANO (Lager-onderwijs) van de Nederlandsche Toonkunstenaars-Vereeniging. Enkele jaren later, toen haar vader Amsterdam als standplaats kreeg, verhuisde het gezin daarheen. In die stad heeft zij tot haar verhuizing naar Valckenbosch in 1956 haar verdere leven gewoond. Zij overleed in Valckenbosch op 16 juli 1980, vijf dagen na haar vijftienentigste verjaardag. Naast haar cultische muziek componeerde zij koorwerken en liederen, twee pianosonates, een suite voor viool en piano, alsmede talrijke muziekpedagogische werken voor piano, viool, zang, solfège, met name voor kinderen en jeugdigen (deze opsomming is niet volledig). Veel daarvan werd uitgegeven door de Amsterdamse uitgeverij Broekmans & Van Poppel. Ook bij uitgeverij Alsbach & Co., eveneens te Amsterdam, zagen verschillende pedagogische werkjes het licht. Het is niet de bedoeling op deze plaats uitgebreid in te gaan op haar totale compositorische oeuvre. Een overzicht van haar 'profane' werken bevindt zich in haar nalatenschap in het NMI in Den Haag, de muziek voor de cultus bevindt zich in het Muziekarchief van de Christengemeenschap. Enkele citaten uit haar autobiografie zijn zeer karakteristiek: 'Ik maakte aparte oefeningen

Taan Ogilvie (voorheen huisvrouw in artspraktijk en moeder, 78 jaar, lier en piano, gemeente Driebergen): *'Het spelen in de dienst vraagt altijd weer een grote voorbereiding, concentratie en inzet. Het is steeds maar kort, maar daarom juist zo moeilijk om er van de eerste tot de laatste noot "te zijn" en dan toch tegelijkertijd je trachten te verbinden met de inhoud van de dienst, de epistels, de invoegsels. De (vaak zeer moderne) muziek voegt aan het woord van de mensenwijdingsdienst iets spiritueels toe, wat de ziel weer heel anders kan aanspreken, diep kan raken.'*

voor kinderen en oudere jeugd, waarbij veel dichtwerk te pas kwam. Door in de maat een gedichtje te zeggen en tekens te schrijven kreeg men zo een ritmische opzet voor een lied; de melodie kwam dan bijna altijd vanzelf. Zo ontstond een lied, soms ook met begeleiding. Ik was ook meer muziekpedagoge. Een groot voordeel bij mijn werk was, dat ik kon dichten. In mijn werk zijn veel eigen gedichten als tekst gebruikt.' Dat zij een uitstekende en geliefde muziekpedagoge moet zijn geweest wordt bevestigd in een mededeling van één van haar oud-leerlingen, de heer P. Schukking te Zeist, die van 1950 tot 1956 pianoles van haar heeft gehad. In een brief vertelt hij o.m. het volgende: '... Haar lessen vond ik fijn; behalve de techniek van het pianospel leerde ze me de beginselen van de muziekharmonie en de opbouw van de sonatevorm en vrijwel elke les deden we solfège-oefeningen om het gehoor te oefenen. Eenmaal per jaar was er een 'gezamenlijke les' met alle leerlingen. We speelden dan voor elkaar en maakten ook samen muziek. Voor haar afscheid hebben we als leerlingen zelf zo'n bijeenkomst georganiseerd en die met spel, gedichten en sketches opgeluisterd.' Uit deze

woorden blijken duidelijk haar kwaliteiten als pedagoog en hoe geliefd zij was bij haar leerlingen.

Naar een mededeling van een nog in leven zijnde neef, de heer P.H. Jung te Nijmegen, was zijn tante Maria destijds lid van de Remonstrantse Kerk en, behorende tot de vrijzinnige kring, bevriend met (de vrouwelijke) dominee H.J.W. Modderman. Dat verklaart haar intensieve medewerking aan de zangbundel Kinderen van één Vader die in 1951 uitkwam bij de Amsterdamse uitgeverij Ploegsma. Die bundel werd samengesteld in opdracht van de Nederlandse Vereniging van Vrijzinnige Zondagscholen onder redactie van dominee Modderman. De titelpagina bevat verder nog, behalve die van M.E. van Ebbenhorst Tengbergen, de namen van de andere medewerkers: G.E. Jolles, B. Wierenga-Aalbers en Frits Mehrkens. De illustraties zijn van de hand van Nans van Leeuwen. Veel van Maria's liederen op eigen tekst of op die van anderen, alsmede bewerkingen van oude melodieën, zijn opgenomen in die zangbundel, in totaal 36 stuks. Een aantal hiervan, zoals de al eerder genoemde op teksten van Walter Gradenwitz, alsmede het lied op de prachtige tekst van Guido Gezelle (Wie kan der

Erik Beemster (leidinggevende in de geestelijke gezondheidszorg, 45 jaar, gitaar, gemeente Alkmaar): *'De gitaar geeft associaties met wereldse muziek zoals pop, jazz, kampvuur, klasiëk. Dat heeft te maken met de warmte en de akkoordmogelijkheden van het instrument. Wat je ook op welke plek speelt, die sfeer neem je toch mee. Het is dan ook de kunst om dit in de mensenwijdingsdienst te neutraliseren. Aan de andere kant hoor ik regelmatig, dat de gitaarklank juist helpt om de dienst als het ware meer toegankelijk te maken. Het is boeiend om hierin een midden te vinden.'*

Magda Nell (verpleegkundige, 63 jaar, orgel, gemeente Zutphen): *'In oktober 1995 is het orgel vanuit Alkmaar naar Zutphen gekomen. Jos Divendal zocht mensen die orgel (of piano) konden spelen. Daar heb ik ja op gezegd, niet wetend waar ik aan begon; ik heb heel weinig ervaring met musiceren in het openbaar. Ik ben orgellessen gaan nemen en ben gaan spelen in de kinderdienst, later ook in de mensenwijdingsdienst. Het spelen op het orgel maakt dat ik de dienst actiever volg, ik maak me als het ware even los uit de dienst om me voor te bereiden op het spelen. Bij de voorbereiding zoek ik een stuk wat past in de feesttijd, dat ik kan spelen (niet alle stukken zijn van mijn niveau), en een stuk waarin ik wat kan uitdrukken.'*

koren zien en niet gedenken...), worden nog af en toe in onze diensten gezongen.

Een ander familielid, Mr J. van Ebbenhorst Tengbergen te 's-Gravenhage, herinnert zich dat zijn oudtante, die hij in de oorlogstijd met zijn moeder een bezoek bracht, toen in de Frans van Mierisstraat woonde. Hij meent via het vroegere sociaal-democratische Tweede-Kamerlid Jonkheer Van der Goes van Naters te weten dat zij veel voor diens partij zou hebben gedaan! Bij zijn benoeming in 1975 tot Particulier Secretaris van Prinses Beatrix en Prins Claus, ontving hij tot zijn verrassing (zij was toen 90 jaar oud) een schriftelijke felicitatie van haar.

Volgens de heer Schukking woonde Maria na de oorlog in de Palestrinastraat, vlak bij het Concertgebouw. Zoals we al zagen, blijkt uit zijn brief duidelijk hoe geliefd zij was bij (oud)-leerlingen. In later jaren leraar aan de vrijeschool in Zeist geworden bezocht hij haar geregeld nadat zij in Huize Valckenbosch was komen wonen. Zijn laatste bezoek aan haar was op haar 95e verjaardag, 11 juli 1980. 'Zij was toen moeilijker te bereiken in het gesprek, iets wat ik nog niet eerder had meegemaakt. Het was vlak voor de zomervakantie. Na de vakantie, ik denk dat de school waar ik les gaf al weer begonnen was, hoorde ik opeens dat zij al een tijdje geleden overleden was. Ik wist van niets en het was een grote schok voor mij. In stilte had ik me vaak voorgesteld dat ik bij haar begrafenis iets van haar eigen muziek op de piano zou spe-

len, namelijk een deel uit haar compositie bij het sprookje van Andersen "De Sneeuwkoninkin", waarvan ik een handgeschreven exemplaar van haar gekregen had. Het heeft zo niet mogen zijn'.

Naast begaafdheden als componiste en muziekpedagoge bezat Maria Elisabeth ook, zoals hiervoor reeds bleek, literaire kwaliteiten, wat blijkt uit een aantal publicaties in het toenmalige tijdschrift 'De Christengemeenschap'. Een aantal naoorlogse jaargangen bevatten helder geschreven bijdragen van haar hand. Voor het decembernummer van het jaar 1951 schreef zij een artikel getiteld 'Kerstmuziek'. Zij gaat daarin vrij uitvoerig in op de herkomst van oude kerstliederen, op de oude uitvoeringspraktijk en ook op de voorwaarden waaraan kerstmuziek voor de Christengemeenschap zou moeten voldoen. Verder vonden wij in het februarinummer van 1954 een uitgebreide bespreking van het boek H.C. Andersen, de grote onbekende, geschreven door H. Hudig-Kapteyn. In de tekst van die recensie schemert haar verbondenheid door met de verhalenwereld van de grote Deense verteller. De heer Schukking vertelde ons dat hij nog steeds een handgeschreven exemplaar bezit van 6 pianostukjes voor de jeugd naar aanleiding van het sprookje De Sneeuwkoninkin. Ook de wereld van de Gebroeders Grimm had haar interesse; bij het sprookje Sneeuwwitje en Rodevries schreef zij een korte kinderoperette. Het winternummer 1963/64 van het ge-

noemde tijdschrift bevat een artikel getiteld 'Gemeentezang in verband met het dodecafonisme en andere richtingen'. Daarin geeft zij een uiteenzetting van de uitgangspunten van het twaalftoonsysteem van Arnold Schönberg en beargumenteert waarom zij deze intellectueelistische muziekstroming als basis voor gemeentegezangen niet erg geschikt vindt. Opgeleid aan het eind van de negentiende, begin twintigste eeuw, was zij natuurlijk volledig gevormd door en vertrouwd met het klassieke en romantische muziekidoom. Zoals hiervoor al blijkt, had zij echter tot op hoge leeftijd een open oog voor moderne ontwikkelingen in het toonsysteem. Dat blijkt bijvoorbeeld ook uit het feit dat zich in haar nalatenschap een brief bevindt uit 1964 van de antroposofische musicus Maurits van Goudoever, waarin deze haar een exemplaar cadéau doet van zijn vrije bewerking van Anton Bruckner's Te Deum Laudamus voor een (of meerdere) zangstem(men) met begeleiding van piano. Uit die brief blijkt dat hij daarover eerder met haar uitvoerig in gesprek is geweest.

Zoals gezegd heeft zij lange tijd in Amsterdam gewoond, samen met haar vriendin Adriana Braat (geboren 14 augustus 1891). Volgens de heer Schukking verzorgde mej. Braat destijds de huishouding en was gastvrouw. Nadat Maria Elisabeth in 1941 lid was geworden van de Christengemeenschap, volgde Ada Braat dat voorbeeld twee jaar later. Beiden verhuisden in 1956 naar het nieuw gestichte bejaardenhuis Valckenbosch in Zeist. Ada Braat overleed aldaar op 15 april 1970. Helaas heeft

Nederlandse componisten

Rob van As
Christoph Andersen
Frank Berger
C.M. Bladergroen
Ingrid Deij
Maria Elisabeth van Ebbenhorst
Tengbergen
Eva Mees-Christeller
Ludovicus Mirandolle
Willem Mirandolle
Annelies Rhebergen
Petra Rosenberg
Christa Schönfeld

de auteur niet kunnen achterhalen langs welke weg Maria Elisabeth tot de Christengemeenschap is gekomen.

De auteur is voor verschillende bijzonderheden in dit artikel dank verschuldigd aan:

- mevrouw H. Tonneijck te 's-Gravenhage, die voor mij het NMI heeft bezocht,
- de heer mr J. van Ebbenhorst Tengbergen te 's-Gravenhage.
- de heer P.H. Jung te Nijmegen,
- de heer P. Schukking te Zeist,
- de heer M. Seffinga te Heeg.

Een overzicht van haar voor de cultus gecomponeerde muziek is op te vragen bij het Muziekarchief, A.J.Ernststraat 869, 1081 HL Amsterdam, tel. 020-6420769.

Jesse Mulder (student Liberal Arts & Sciences, 23 jaar, viool): *'Als jeugdkamp-jongere werd ik in Meppel (en later in Zutphen) al snel gevraagd om een en ander te doen binnen de gemeente: ministreren bij een doop, kinderdienst of mensenwijdingsdienst en ja, dus ook muziek maken. Op het priesterseminarie, waar ik vier semesters heb gestudeerd, heb ik ook regelmatig in de dienst gespeeld. Nu ik in Utrecht ben gaan studeren, komt het er minder van. Volgens mij kan uiteindelijk vrijwel elke klankkwaliteit zo gebruikt worden dat ze de juiste invloed heeft op het gebeuren in de dienst. Aan het seminarie heb ik zelfs mondharmonica meegemaakt en trompetten, gitaar... van alles.'*

Het nieuwe orgel te Alkmaar

door Jan Sierksma

In Alkmaar staat vanaf oktober 2002 het eerste in Nederland – speciaal voor de Christengemeenschap – gebouwde orgel. Het is gemaakt door de Duitse orgelbouwer Peter Kraul die voor de gemeentes in Duitsland, Zwitserland en Finland meerdere, onderling heel verschillende orgels heeft gebouwd.

Wat is nu het 'speciale' aan dit orgel?

- het orgelpositief (de toevoeging 'positief' komt van het Latijnse 'ponere', denk aan iets poneren: neerzetten; het betekent in dit geval een klein orgel dat los geplaatst is in de kerkruimte) staat aan de achterwand van de kerkzaal, naast het podium waar bijv. het koor of instrumentalisten plaatsnemen. Als er een concert wordt gegeven, worden de stoelen in de kerkzaal omgedraaid en is de achterwand van de kerkzaal de voorzijde geworden.
- de houten en metalen orgelpijpen zijn goed zichtbaar in de open kas geplaatst en mede daardoor kan de klank vrij direct in de kerkruimte uitstromen, over het hoofd van de organist en als steun in de rug voor de gemeente.
- het instrument heeft één klavier en de benodigde lucht voor de orgelpijpen wordt met behulp van 2 voet-treden, net zoals bij een harmonium, in de blaasbalg gepompt.
- het orgel heeft 3 registers dwz. 3 verschillende klankkleuren, waarbij ook nog verschil in klinkende hoogte kan worden bewerkstelligd, zodat er een heel kleurenpalet van donker, intiem, zacht naar meer helder en uitgesproken, beschikbaar is.

Wat is er nu zo 'anders' aan dit orgel?

- de klank is uitermate geschikt voor onze cultische muziek en voor begeleiding en ondersteuning van de gemeentezang en biedt daarbij ook nog bescheiden concertmogelijkheden.
- het spelen gebeurt vanzelfsprekend met de handen maar ook de lucht/windvoorziening wordt door de bespeler met de voeten zelf bediend, waardoor er een nog nauwere verbinding met de klankvorming ontstaat.
- de winddruk is lager dan wat bij de moderne orgels gebruikelijk is waardoor er een meer

ontspannen begin van de toon ontstaat.

- het orgel is gestemd op toonhoogte a' 432 Hz. wat een iets lagere stemming is dan wat algemeen gebruikelijk is, nl. 440 Hz. Alles klinkt nu ongeveer een kwarttoon lager wat ook weer bijdraagt aan een meer ontspannen en vrijlatende klank.
- Tegelijkertijd ontstaat er een spanningsveld wanneer er met andere instrumenten wordt samengespeeld. Voor strijk- en snaarinstrumentbespelers is het niet zo'n groot probleem omdat zij hun snaren kunnen verstemmen. Voor blaas-

instrumentbespelers vergt het meer aanpassingsvermogen, want hun instrument kan maar in beperkte mate langer gemaakt worden. In de praktijk betekent het dat de dwarsfluitisten het net 'redden' en dat de blokfluitisten vastlopen; de enige remedie is dan een blokfluit in 432-stemming te gaan gebruiken. Het bijzondere wat deze lagere stemming op-

roept bij de bespelers is dat men zich opnieuw moet oriënteren (en intoneren) op de veranderde klank van het eigen instrument.

In de mooie en goed klinkende kerkzaal van Alkmaar staat een bijzonder orgel dat, naar ik hoop, navolging zal krijgen in andere kerken. Het is beslist de moeite waard om zelf uw oor te luisteren te leggen.

Wim Goossens (vrijeschoolleraar muziek, 61 jaar, blokfluit en koorleider, gemeente Leeuwarden): *'Vijf jaar geleden dreigde er geen muziek te zijn bij een jeugdwijding. Het betrof kinderen waar ik op school les aan gaf en toen vatte ik het plan op om een ad hoc koor samen te stellen. Daaruit is een vaste kern overgebleven die is blijven zingen. Veel heb ik opgestoken van het leiden van Gregoriaanse koren. De diverse modi in relatie met de teksten, de beweeglijkheid van de melodie, de retoriek van de gezangen zijn voor mij een goede leerschool geweest bij de benadering van de koorgezangen die we in de Christengemeenschap gebruiken en ook bij de interpretatie van de gemeenteliederen. Je kunt van de praktijk in andere christelijke kerken veel leren zonder je eigen idealen aan de kapstok te hoeven hangen.'*

Dinsdagmorgen Muziekarchief

door Jan Verdonk

Het kantoor, de torenkamer van de Andrieskerk te Amsterdam, op de eerste verdieping ziet uit naar drie zijden. Uitzicht op het drukke kruispunt, uitzicht op de gebouwen van de Vrije Universiteit met daarvoor fraai uitgegroeide bomen langs de kant van de weg. Het uitzicht achter mij zie ik meestal niet. Hier ben ik elke dinsdagmorgen te gast. Van de beheerder die 'achter' woont, krijg ik steeds alle medewerking om mijn taak goed te kunnen uitvoeren. Zo is het kantoor in de winter warm en worden de post en de telefoontjes doorgegeven. Alle muziek staat opgeborgen in laden en een kast in de kelder. Hoe vaak snel ik wel niet de twee trappen op en neer om muziek op te sporen? Dit Muziekarchief bestaat al ruim vijftig jaar en vanaf 1995 reis ik wekelijks van Bussum naar Amsterdam om 'mijn winkeltje' te verzorgen. Vrijwel elke week krijg ik wel een vraag of er muziek geschreven is voor een bepaalde

dienst. Die vraag bereikt mij per telefoon, per brief of per e-mail. Mijn eerste actie is het raadplegen van de catalogus. Mijn voorgangers hebben heel veel werk verzet om alle muziek te catalogiseren en ik op mijn beurt heb mij ingespannen om het zoekproces te vergemakkelijken. Hulp kreeg ik de afgelopen jaren van Tom Rosenberg om de digitalisering van de catalogus te vervolmaken. De catalogus staat nu op cd, op schijf en er is een papieren exemplaar, dat ik nog steeds als eerste gebruik!

Het Muziekarchief bevat naast gedrukte muziek veel geschreven manuscripten (pleonasme!), liedboeken, verslagen van landelijke en internationale muziekconferenties. Ook is er nog steeds geschreven muziek niet gecatalogiseerd en er is weinig vraag naar vroegere composities.

Er komen soms heel bijzondere vragen. In Duitsland werd twee jaar geleden een herdenking van de componist F. Dörmann georganiseerd. Welke cultische muziek is in het Muziekarchief aanwezig en is er ook niet-cultische muziek van hem? En inderdaad bevat

het Muziekarchief van enkele componisten ook niet-cultische muziek. Pas door de vraag en een grondige, langdurige inspectie van de laden blijkt er meer te zijn dan ik weet.

Dit voorjaar vroeg de heer Vermeer naar het werk van mevr. E.M. van Ebbenhorst Tengbergen. Het resultaat van deze zoektocht vindt u terug in een artikel over deze componiste in dit nummer.

Echter, de gewone bestellingen leveren zoveel werk op, dat ik nog altijd archiefwerk moet laten liggen. Een gewone bestelling betekent de muziek opzoeken, kopiëren in de copyrette [200 meter van de kerk], factuur opstellen op de computer, pakket maken, frankeren op het postkantoor, invoeren in de administratie. Soms is de geschreven muziek zo slecht leesbaar, dat ik met de hand het origineel verbeter. Gelukkig worden er ook steeds weer nieuwe composities geschreven en dus voer ik deze het archief binnen. Het krijgt een signatuur-nummer, een bestelnummer of code, een nieuwe kaart in het kaartsysteem en eenzelfde kaart plak ik op de muziek, voor ik die wegzet in het archief. Is het een verzamel-

bundel, dan betekent dit dat ik elke compositie een plaats geef in de catalogus, afhankelijk voor welke (feest-)tijd het geschreven is, voor welke instrumenten en voor welke dienst. Dus elke compositie krijgt een aparte plaats en kaart in het systeem. Dat dient uiteraard consequent te gebeuren. Het gebeurt me af en toe dat ik een vorige beoordeling van mij of van mijn voorganger moet herzien. Boeiend is ook om het Muziekarchief te vertegenwoordigen op de muziekconferenties om zo de belangstelling voor het muzikale in de dienst te wekken en levend te houden. Dat vereist veel voorbereiding en op de conferentie heb ik het druk om de muziekboeken uit te stallen, onder de aandacht te brengen, te verkopen en informatie te geven. En het levert nieuwe bestellingen en contacten op. Deze 'deeltijdbaan' kenmerkt zich door een verscheidenheid aan activiteiten, vraagt veel overleg en accuratesse en brengt me veel plezier.

(P.S. Ik ben op zoek naar iemand die mij een poosje wil assisteren.)

Boven het altaar een tekst die over een goddelijke openbaring in hemelhoogten spreekt. Een daarboven zouden dan weer initialen van mensen komen? De logica van het beeld lijkt te zijn dat van onder naar boven de beweging wordt gemaakt van de aardse naar de goddelijke wereld. Dan zou je boven de tekst over de openbaring misschien zelfs het goddelijke zelf mogen verwachten!

Laten we even afscheid nemen van de drie koningen en op zoek gaan naar de betekenis van KMB. Dr. Erwin Schühle (1926-1978) heeft een voorchristelijke uiting ervan ontdekt. Hij schrijft in 1937 in 'Die Christengemeinschaft' over het oud-germaanse runenschrift, dat in twee varianten heeft bestaan, een langere (noordse), en een kortere. In beide varianten vormen drie tekens het centrum.

Het teken, waarin je een hoekige voorloper van onze latere hoofdletter B kunt herkennen, is de bergrune, verbonden met de mysteriën van de geboorte, van de geestelijke geheimen van de aarde. Het teken, dat als voorloper van onze hoofdletter M kan worden beschouwd, is de waterrune, maar ook de paardenrune, verbonden met de paardenoffers die traditiegetrouw in de midwintertijd werden gebracht. Dan is er een teken, dat in enkele varianten bestaat, waaronder een dat lijkt op een mensengestalte met hoog gespreide armen en ook een dat een voorloper mag zijn van onze hoofdletter K, maar nog zonder stok naar beneden. Het is de mensrune, soms aangeduid als fakkel, en ook de rune van het leven dat na de dood verder gaat (zoals het Egyptische Ka). Met Dr. Schühle kunnen wij zonder enige moeite hierin een aanduiding vinden van de goddelijke triniteit, van de vaderwereld in de bergrune, de zoonwereld in de waterrune en de geestwereld in de mensrune, in de fakkel. B-M-K in de voorchristelijke tijd, K-M-B in de nachtelijke tijd?

Deze ontdekking kan ons bemoedigen ons verder te verdiepen in de drie klanken. Wat drukt zich uit in de K? De klank geeft iets aan van een confrontatie, kracht, contrast, klaarheid, een scheuring, een uiteenzetting,

scherpte. Helder bewustzijn, onomstotelijke waarheid.

De M is een weven en leven, een zachte door-dringende kracht, een éénworden, een samen-zijn. Liefdevol begrijpen en doordringen. De B geeft omhulling, is stevig, in zich rustend en afrondend. Rustig dragend.

Ook hierin vinden we de goddelijke triniteit terug: K-geestwereld, M-zoonwereld, B-vaderwereld.

Zo kunnen we beginnen te ervaren, dat de lettertekens boven het altaar inderdaad het hoogste goddelijke representeren, dat – in hemelhoogten levend – geopenbaard moge worden, zich op het altaar offert en in de mensen op aarde als vrede moge werken.

En hebben de koningen daar niets mee te maken? De legenden, waarin hun namen verschijnen, stammen uit later tijd. Hun namen zijn 'ontstaan', misschien kunnen we nu zeggen 'geïnspireerd', door de geest ingegeven en wel zo dat ook in hun namen zich iets van de triniteit weerspiegelt, namelijk in de voor een naam zo belangrijke initialen.

Zo kunnen we de koningen toch weer begroeten.

Van Kersttijd naar Epifanie

KMB

door Ton Besterveld

In de Kersttijd verschijnen lettertekens boven en onder het altaar. Voor een deel vormen die leesbare woorden. Onder het altaar verschijnt op het antependium de tekst: vrede op aarde in mensen van goede wil; boven het altaar en zelfs boven de beeltenis de tekst: geopenbaard zij God in hemelhoogten.

Daar nog boven echter staan alleen drie lettertekens: KMB. Als moderne mensen zijn we zo gewend aan afkortingen, dat de gedachte gemakkelijk zou kunnen opkomen dat daar de initialen van de drie koningen verschijnen. Maar enig verder denken moet dan toch op grote vragen stuiten. Afkortingen boven het altaar? Internetaal avant la lettre?

Daarbij komt dat de drie koningen hun eigen feesttijd hebben: Epifanie. Daarin worden zij direct vermeld als 'wereldwijzen'. Mattheüs 2 wordt gelezen. En dan zouden ze in de Kersttijd boven het altaar verschijnen?

Wie let op de plaatsing van de teksten krijgt nog meer vragen. Onder het altaar verschijnt een tekst die op de mensen betrekking heeft.

Nu herdrukt! Rittelmeyer, Ik Ben
Over de zeven "ik ben"-woorden in het Johannes-evangelie

Nieuw: Rita Rooth, Mee sterven

Patzlaff, De bevroren blik

Steiner Mystiek en het moderne denken

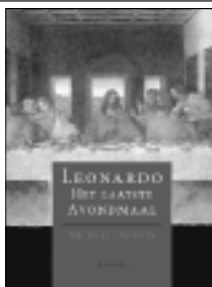
Bock Maria. Een drievoudig geheim

Boeken van uitgeverij KAMERLING
Bestel via boekentafel, boekhandel of via
0575.530860 / kamerling@hetnet.nl

Rittelmeyer, *Mijn ontmoeting met Rudolf Steiner* €19
SIGWART *bericht uit het leven na de dood* €27,50
Debus/Kacer *Handelingen rond het sterven* €12

Zie ook www.kamerling.d7p.nl

Nieuwe boeken van Christofoor - Indigo - Vrij Geestesleven

Michael Ladwein

Leonardo. Het laatste Avondmaal

Binnen de christelijke kunst zijn veel meesterwerken ontstaan, maar geen daarvan heeft het mysterie van het christendom zo opvallend gestalte weten te geven als *Het laatste Avondmaal* van Leonardo da Vinci. Michael Ladwein wijst ons op talrijke details die kunnen bijdragen tot een nieuwe verklaring van dit werk. Hij belicht vele facetten van dit kunstwerk, waarvan de kunstzinnige en spirituele boodschap ook in onze tijd nog niets van haar indringendheid heeft verloren.

Indigo geb. 111 blz. € 22,50 ISBN 90 6038 262 5

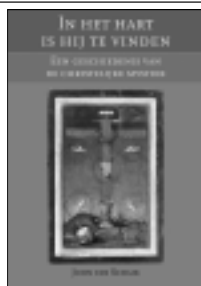
John van Schaik

In het hart is Hij te vinden

Een geschiedenis van de christelijke mystiek

In dit boek gaat de auteur gedetailleerd in op de geschiedenis van de christelijke mystiek vanaf de eerste eeuwen tot in onze huidige tijd. In de laatste hoofdstukken behandelt hij het verschijnsel van de moderne openbaringen en Christusontmoetingen. Gesteund door zijn omvangrijke kennis van de mystiek ontwikkelt de auteur 'criteria' aam de hand waarvan men kan beoordelen wat waar is en wat niet.

Christofoor geb. 234 blz. € 26,50 ISBN 90 6238 808 6

Gerrit Zonneberg

Het ongekende kerstkind

Een ander licht op Kerstmis

Het lijkt erop dat mede onder invloed van de toenemende ontkerkelijking de christelijke kerstviering verdwijnt en dat daarmee het kerstkind opgaat in de kerstman. Dit boek draagt gezichtspunten omtrent de diepe betekenis van het kerstfeest aan, die deels zijn ontleend aan het algemene tijdsbeeld van nu en deels aan aloude esoterische noties.

Indigo pap. ca. 128 blz. € 16,50 ISBN 90 6038 288 9

Verschijnt eind november

Monique van der Zanden

Het pad van de Regenboog

Een intrigerend en ontroerend boek voor zowel volwassenen als kinderen vanaf een jaar of 9. Mirte onderneemt een spannende reis om de weg naar het Hemelhuis te vinden voor haar zieke grootmoeder. Als een snoer van parels slingeren zich door Mirtes avonturen de sprookjes over leven en dood, die groot en klein een hart onder de riem zullen steken. Een aanrader voor alle kinderen die iemand moeten missen.

Christofoor geb. 192 blz. € 19,90 ISBN 90 6238 805 1

Al onze uitgaven zijn verkrijgbaar in de boekhandel Bezoek ook onze website: www.christofoor.nl

De Twaalf Apostelen I

In een serie van zeven 'korte schetsen van een belangstellende leek' beschrijft Marieke Anschutz de twaalf leerlingen van Jezus.

De kring van twaalf - Het verraad

door Marieke Anschutz

Het is 3 uur in de middag en Goede Vrijdag. We zitten met velen in de kerk. De klagende toon van twee violen vult de ruimte en raakt ons in het hart. Op het altaar branden kaarsen boven de zwarte doek. Daarboven spreidt de stralende gestalte van de Herrezeene troostend zijn armen uit. Donker, klein en onooglijk staat onderop het schilderij het kruis van Golgotha. Een vage lichtgroene gestalte hangt eraan – met hetzelfde wijde armgebaar. Twee gestalten aan weerszijden, een man en een vrouw. Volgens de evangeliën behoorden zij niet tot de kerngroep, de Twaalf. Waar zijn ze gebleven, zijn metgezellen, de kring van Twaalf die hij eens tot zich riep? Zij verlieten hem in die donkere nacht. Wie waren zij en wat is er van hen geworden?

Direct nadat Johannes de Doper gevangen genomen was door de gerechtsdienaren van koning Herodes, trok Jezus weg uit Judea en ging naar Galilea in het noorden van het land. Daar begon hij te prediken met dezelfde woorden die zijn voorloper Johannes de Doper gebruikte: 'Bekeert u, want het Rijk der hemelen is nabijgekomen.' Uit de vele volgelingen koos Jezus een soort lijfwacht van twaalf leerlingen. De evangelist Marcus beschrijft het zo: 'Hij ging de berg op en riep tot zich wie hijzelf wilde, en zij kwamen tot hem. Het waren er twaalf die hij ertoe bestemde steeds met hem te zijn en door hem uitgezonden te worden om zijn boodschap te verkondigen met de volmacht, het volk van ziekten te genezen en demonen uit te drijven. Zo vormde hij de kring der Twaalf en gaf Simon de naam Petrus. Voorts Jacobus, de zoon van Zebedeüs en Johannes, de broeder van Jacobus; hun gaf hij de naam Boanerges, dat is: Zonen van de donder. En verder Andreas, Filippus, Bartholomeüs, Mattheüs, Thomas, Jacobus, de zoon van Alfeüs, Thaddeüs, Simon de Zeloot en Judas Iskariot, die hem verraden heeft.' (Marc.3:13).

Het initiatief ligt duidelijk bij Jezus; hij vormt die bijzondere kring om zich heen. Hierbij

gaat het niet alleen om de individuele leerlingen, het gaat vooral om de gemeenschap en om de functie van die gemeenschap. Ten eerste moeten deze twaalf leerlingen 'met hem zijn', dat wil zeggen: zij worden aangesteld om getuige te zijn van Jezus' woorden en daden; alles wat Jezus doet en zegt, moeten de Twaalf zien en horen. Zij moeten dat zo bewust mogelijk waarnemen en in zich opnemen om er later over te kunnen getuigen. Ten tweede worden zij uitgezonden om datgene te doen wat Jezus zelf ook doet. Niet alleen zien en horen, ook het doen is belangrijk. 'Hij riep de Twaalf tot zich en begon hen uit te zenden, twee aan twee, en gaf hun macht over de onreine geesten. - En zij vertrokken en predikten dat het volk zich zou bekeren. En zij dreven vele boze geesten uit en zalfden vele zieken met olie en genazen hen.' (Marc.6:7). Zij staan voor een gemeenschappelijke zaak, namelijk het verkondigen van het messiaanse tijdperk zoals dat theologisch heet, en dat is niet alleen een zaak van woorden, van prediking, maar vooral ook van 'doen', van daden. Als Johannes de Doper vanuit de kerker waar hij gevangen zit, de vraag stelt: 'Zijt gij het die komen zou of moeten wij een ander verwachten?' dan

antwoordt Jezus: 'Gaaf heen en boodfchaft Johannes wat gij hoort en ziet: blinden worden ziende, lammen wandelen, melaatsen worden gereinigd en doven horen; doden worden opgewekt en armen ontvangen het evangelie.' (Matth. 11:2). Daaruit blijkt: als deze werken geschieden, kan Johannes weten dat de messiaanse tijd is aangebroken.

Jezus heeft de twaalf apostelen aangesteld en ook uitgezonden om hem te vertegenwoordigen, en wel in de letterlijke betekenis: waar zij spreken en daden verrichten in zijn Naam, is de Messias of in het Grieks 'de Christus' tegenwoordig. We zouden kunnen zeggen: de Twaalf vormen samen met Jezus de 'Messias', te vergelijken met een organisme. Als wij over Christus spreken, denken we aan één persoon. In het Joodse denken kan een veelheid functioneren als Een, zoals in het boek Genesis de Elohim of zoals in de brieven van Paulus de gemeenschap van christenen vergeleken wordt met het menselijk lichaam: een hoofd, vele ledematen en organen en toch één lichaam. Het getal 'twaalf' doet denken aan de twaalf stammen van Israël, maar in de tijd dat Jezus op aarde wandelde, waren er slechts twee stammen over: Juda en Benjamin. De andere stammen waren verstrooid of leefden in het verborgene. Jezus kiest twaalf leerlingen uit om een nieuwe gemeenschap te vormen, een gemeenschap uit de geest en niet meer zoals vroeger vanuit bloedverwantschap. Deze Twaalf zijn nu 'zijn moeder, broeders en zusters' (Marc.3:35). Zo is de kring van Twaalf niet alleen een herinnering aan het verleden, maar ook een investering in de toekomst. In de

'Het laatste avondmaal', ca. 1425/40, Keulen. Anoniem

Openbaring van Johannes wordt ons deze toekomstige herstelde volkomenheid van de Twaalf in volle glorie getoond: de poorten en de fundamenteën van het nieuwe Jeruzalem. Dit beeld spreekt ons van nature aan, omdat ons eigen lichaam in zijn verschillende ledematen en organen de twaalf tekens van de Dierenriem weerspiegelt.

Als individu, als eenling vermochten de discipelen niets. Als gemeenschap van Twaalf, geïnspireerd door de Zon in hun midden konden zij het heldere licht van een nieuw weten de wereld inbrengen. Dat is het wonder van het ontstaan van het Christendom.

Het verraad - Judas

Hij wordt als laatste in de opsomming genoemd, maar komt als eerste ter sprake. Te-

genover de eenzame gestalte van de Gekruisigde staat er slechts één die hem bijna evenaart: dat is Judas Iskariot, die eveneens in grote eenzaamheid sterft. Hij is de enige van de Twaalf die niet vlucht, maar een daad stelt. In de evangeliën wordt steeds deze daad toegevoegd als de naam van Judas genoemd wordt, die hem verraden heeft. Zo is als in een klassieke tragedie de schaduw van het verraad vanaf het begin merkbaar.

Toch moeten we er ons steeds bewust van zijn dat daardoor 'Golgotha' mogelijk geworden is. Dat hem in die zin een ereplaats toekomt, blijkt uit een mozaïek in Ravenna (St. Apollinare): op de plaats van de eregast zit Judas Iskariot tegenover Jezus aan de tafel van het Laatste Avondmaal. Op afbeeldingen uit latere tijd wordt die ereplaats ingenomen door die andere leerling, 'die Jezus liefhad', die aan zijn borst ligt als teken van een speciale band met de Christus. Deze leerling gaat als het ware geheel op in Jezus, is één met hem, ligt hem na aan het hart. De band tussen Jezus en Judas is van een geheel andere orde: Judas is de volmaakte Tegenover, het spiegelbeeld, en dat maakt hem tot zo'n grootse en tragische figuur.

Het is opvallend dat juist Johannes, 'de leerling die Jezus liefhad', in zijn evangelie het uitvoerigste over Judas schrijft. Bovendien wordt uit zijn beschrijving duidelijk, dat Jezus deze daad wilde, ja deze zelfs nodig had om het doodsproces in gang te zetten. Na de Voetwassing waar Judas nog bij is, zegt Jezus: 'Het schriftwoord moet vervuld worden: hij die mijn brood eet, heeft zijn hiel tegen mij opgeheven' (Joh.13:18). En even later, tijdens het Avondmaal: 'Na deze woorden werd hij bewogen in de geest'. Het zijn dezelfde woorden als vlak voor de opwekking van Lazarus. Wat nu volgt, lijkt van een zelfde soort importantie te zijn: het is erop of eronder. Wat gebeurt er?

Simon Petrus vraagt uit naam van de andere leerlingen en via de leerling 'die Jezus liefhad', over wie Jezus spreekt als hij zegt: 'Een van u zal mij verraden'. Jezus antwoordde: 'Deze is het voor wie ik het brood indoop en aan wie ik het geven zal'. Hij doopte het brood in en gaf

het aan Judas Simonszoon Iskariot. Toen hij het brood had genomen, voer de satan in hem. Jezus zeide tot hem: 'Wat gij wilt doen, doe het snel.' (Joh.13:27). Het is alsof Jezus door het gewijde brood dat hij Judas aanreikt, hem de kracht geeft de gesloten kring van Twaalf te doorbreken en te doen wat hij moet doen, namelijk de gewapende dienaren van de overpriesters en Farizeeën halen om Jezus gevangen te nemen op een kwetsbaar moment.

'Toen hij heengegaan was, zeide Jezus: Nu is de Mensenzoon geopenbaard en in hem is God geopenbaard' (Joh.13:31). Met het Avondmaal is het innerlijke loslatingsproces begonnen. Door Judas wordt nu ook het uiterlijke doodsproces ingezet waardoor Golgotha mogelijk wordt. Het berouw en het heldere inzicht in de gevolgen van zijn daad, pleiten voor het gezichtspunt dat Judas andere verwachtingen van de Messias had. Heeft hij Jezus door zijn kus willen dwingen tot het tonen van zijn wonderbaarlijke macht? Misschien. In ieder geval lijkt het mij duidelijk, dat de gevolgen van zijn daad ook voor Judas onverwacht en zeker ongewenst waren. Anders had hij wel staan juichen langs de kant. De evangelist Mattheüs beschrijft hoe Judas in uiterste wanhoop de dertig zilverlingen, het verradersloon, terugbrengt naar de Tempel. Het is niet alleen het berouw over een, moreel gezien, verwerpelijke daad dat hem ertoe bracht zich daarna op te hangen. Het lijkt er eerder op dat de ontzaglijke reikwijdte van zijn daad in een flits tot hem doordrong, en dat de zwaarte van de verantwoordelijkheid daarvoor hem teveel werd. In die zin zouden we misschien mogen zeggen: hij stierf als een ingewijde. Nooit wordt Judas alleen afgebeeld. Waar de twaalf Apostelen in reliëf, als houtsculptuur of geschilderd worden afgebeeld als individu, daar wordt de plaats van Judas ingenomen door Matthias, door wie na Hemelvaart het twaalfstal weer hersteld wordt. Maar op iedere uitbeelding van het Laatste Avondmaal is hij aanwezig, duidelijk herkenbaar. Judas Iskariot hoort bij de gemeenschap van de Twaalf. Daar ligt de zin van zijn leven.

Boeken

Let er dan op hoe gij luistert...

Opstellen over cultus en muziek.

Uitgegeven door de Landelijke Muziekgroep (te bestellen bij het Muziekarchief van de Christengemeenschap, A.J. Ernststraat 869, 1081 HL Amsterdam)

door Silvia Rigters

In de trein op weg naar de mensenwijdingsdienst zat ik schuin tegenover een jonge man van een jaar of twintig die ijverig, af en toe gehinderd door een bocht of een stationsstop, met potlood een partituur in een muziekschrift zat over te nemen. Voor een leek, maar tevens liefhebber van muziek, is zo'n bezigheid met geheimtaal omgeven. Als je de titel van het boekje 'Let er dan op hoe gij luistert...' beschouwt, zal de leek misschien snel denken: 'O, dat is niets voor mij'. Toch is het boekje juist geschikt voor ieder die de band met de mensenwijdingsdienst wil verdiepen en een ingang zoekt tot de soms wat minder toegankelijke cultische muziek. Een heel wordingsproces ging aan dit boekje vooraf: het werd samengesteld en herschreven uit verslagen van de landelijke muziekdagen, waar dus ook veel impulsen van de musici aan ten grondslag liggen. Vervolgens ontstond het idee om het werk van de musici op de landelijke muziekdagen aan ons door te geven. En zo werd tien jaar ervaring gebundeld; dat lees, proef en hoor je. Want er staan ook oefeningen in die het geschrevene verlevendigen. Het vraagt van de lezer wel zich uit zijn of haar stoel te verheffen en een muziekinstrument of de eigen stem tot klinken te brengen. Dan heb je gelijk een probleem te pakken, want niet iedereen is in het bezit van een muziekinstrument of gezegend met een muzikaal talent. Dus toch niet voor de leek bedoeld? Het zou jammer zijn om het boekje daarvoor te laten liggen.

De bundel houdt zich in hoofdzaak bezig met de kernvraag 'hoe wordt muziek religieus?' Muziek is niet vanuit zichzelf religieus, daar moet heel veel aan gedaan worden. Tevens komen aspecten van de muziek zoals maat, ritme, harmonie en rust, gekoppeld aan de mensenwijdingsdienst, aan bod. Het maakt je alert op de enkele toon, de grondstof, de substantie die komt uit het rijk van de Vader. Hoe bereidt de musicus zich voor op de muziek die gespeeld gaat worden en hoe kunnen zij de stemming van een bepaalde feesttijd in de muziek tot klinken brengen? Wat vraagt dit van ons, hoe kunnen wij ons voorbereiden op het lied dat we inzetten of op de muziek die aan het begin of het eind gespeeld wordt?

De beschreven oefeningen helpen je een beginnende voorstelling op te bouwen van wat en waar het 'geestgehalte' van de tonen is. Wanneer je de dienst vanuit een bepaald zintuig benadert, dan verwacht je een verkleining, een vernauwing, maar het tegenovergestelde is het geval. Het verruimt juist, dat vond ik zeer verrassend.

Ik had het prettig gevonden als al het Duits in voetnoten was vertaald, tenzij het in de tekst is verduidelijkt en dat de wat minder bekende muziektermen in noten waren verklaard. Ver-

der miste ik de informatie over de Trinitarische muziek: daar is blijkbaar geen vraag over gesteld. Het boekje prikkelt er iets mee te doen, een werkboek. Misschien iets voor een initiatief binnen de gemeenten? De oefeningen die de muziekgroep de afgelopen tien jaar heeft gedaan, kunnen dan als kiem ontspruiten. Wanneer wij muziek maken doen wij iets wat niet nodig is voor ons voortbestaan. Daardoor komen wilskrachten vrij die kunnen gaan uitstralen naar de geestelijke wereld. Let er dus op hoe gij luistert...

Nieuw verschenen

'Het kruis, grondvorm voor religieuze beleving - over het bekruisen in de mensenwijdingsdienst'

Bij uitgeverij Christofoor verscheen deze herfst een brochure van de hand van Siegwart Knijpenga over kruisvormen in de mensenwijdingsdienst. De illustraties zijn van Roos Bongenaar. Het boekje kost € 5,- en is verkrijgbaar bij de boekentafels van de Christengemeenschap en bij antroposofische boekhandels.